

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 3, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Din ve Devlet İlişkileri Bağlamında Cemaatlerin Laikliğe Bakışı: İsmailağa Cemaati Örneği

The Perspective of Religious Communities on Secularism in terms of Religion and State Relations: The Example of İsmailağa Community

Hande Ustamahmut

Sakarya Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Yüksek Lisans Öğrencisi / Sakarya,
Türkiye

handeusta7@gmail.com / Orcid No: 0000-0003-2128-1828

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 30/08/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 15/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 20/10/2022

Atıf / Citation: Ustamahmuti Hande. “Din ve Devlet İlişkileri Bağlamında Cemaatlere Bakışı: İsmailağa Cemaati Örneği”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 2/3 (Ekim/October 2022) 20-46.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Türk siyasal tarihinin önemli tartışmalarından biri olan laiklik, bilhassa darbelerle beraber ülke gündemini her daim meşgul etmiştir. Osmanlı ile birlikte başlayan modernleşme serüveni Cumhuriyetle beraber hız kazanmış ve Cumhuriyet'in devrimci kadrosu yeni bir döneme imza atmıştır. Bu köktenci anlayış beraberinde pek çok devrim gerçekleştirerek dinî alanda radikal değişimlere yol açmıştır. Laiklik prensibine bağlı olarak yürütülen siyasî politikalar, siyasîlerle cemaat mensuplarının ayrı bir çizgide konumlanmalarına neden olmuştur. Dinî alanda denetimi elinde tutan devlet anlayışı, cemaatlerin bir süreliğine faaliyet alanlarını kısıtlamıştır. Çok partili hayata geçişle birlikte dinî cemaatler demokratik ortamın sunmuş olduğu imkânlar sayesinde rahatlamaya başlamış, ancak bu süreç yaşanan darbelerle zaman zaman kesintiye uğramıştır. Bu durum ise dinî cemaatlerin hâkim siyasal söylemin karşısında konumlanmasına neden olmuştur. Nitekim Türk toplumunda köklü bir geçmişe sahip olan İsmailağa Cemaati de söz konusu cemaatlerden biridir. Dolayısıyla bu çalışmada din-devlet ilişkileri bağlamında İsmailağa Cemaati'nin laikliğe olan bakış açısı ele alınmıştır. Araştırmanın kapsamı nitel verilere dayandırılarak doküman analizi tekniği uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, Cemaat, Darbe, Devlet, İsmailağa Cemaati.

Abstract

Secularism, which is one of the important debates in Turkish political history, has always occupied the agenda of the country, especially with the coups. The modernization adventure that started with the Ottoman Empire gained momentum with the Republic and the revolutionary staff of the Republic signed a new era. This fundamentalist understanding led to radical changes in the field of religion by making many revolutions together. The political policies carried out depending on the principle of secularism caused the politicians and the members of the community to be positioned on a separate line. The understanding of the state, which controls the religious field, limited the activities of the communities for a while. With the transition to multi-party life, religious communities entered a period of relaxation thanks to the opportunities offered by the democratic environment, but this process was interrupted from time to time by the coups. This situation caused the religious communities to be positioned against the dominant political discourse. As a matter of fact, İsmailağa Community, which has a deep-rooted history in Turkish society, is one of these communities. Therefore, in this study, the point of view of the İsmailağa Community on secularism in the context of religion-state relations. The scope of the research was based on qualitative data and document analysis technique was applied.

Keywords: Sociology of religion, Community, Military coup, State, İsmailaga Community.

Giriş

Tarih boyunca insan hayatında önemli bir yer tutan din, insanın anlam arama çabasının bir sonucudur. Zira insanın dindar mahlûk olarak nitelendirilmesinin temel sebebi de inanma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Din olgusu, içinde cemiyet özelliği barındırmasından mütevellit tüm

toplum kademelerinde insan yaşamının merkezî konumunda olmuştur.¹ Nitekim Berger'e göre din, kutsalın insan tarafından inşa edildiği bir teşebbüstür.² Yine Durkheim'e göre din, inanç ve ayinden meydana gelmektedir.³ Ona göre dinin temeli olan inanç, bireyler arasında ortak bir bağ oluşturmaktadır. Bu birleştirici unsur, cemaat oluşumlarının ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla dinin olduğu her yerde ortak amaç etrafında toplanan gruplar da vardır.⁴ Gerek ayinleriyle gerek inanç esasları itibarıyla cemaatleşme fonksiyonlarını icra eden din, aynı zamanda kolektif bir model ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda semavi dinlerden farklı olarak İslam dini, içinde kilise temelli bir yapı taşımadığından ötürü cemaatsel özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Zira İslam inancı gerek kurallarıyla gerek naslarıyla cemaat hayatını teşvik etmektedir.⁵ Türkiye'de ise cemaatlerin tarihi geçmişleri çok öncesine dayanmaktadır. Söz konusu cemaatler Anadolu coğrafyasının müslümanlaşmasında rol oynamışlardır.⁶ Nitekim Kara'ya göre Selçuklu Dönemi'nde emekleme safhasında olan cemaatler, Osmanlı Dönemi ile birlikte güçlenerek çoğalmışlardır.⁷ Ancak Cumhuriyetle birlikte cemaatlere karşı mesafeli bir tavır alınmış ve laiklik ilkesi gereği faaliyetleri sınırlandırılmıştır.⁸ Özellikle medrese gibi dinî mekânların sonlandırılması bu süreci en iyi şekilde yansıtır.⁹ Söz konusu uygulamalar neticesinde Türkiye'de faaliyet gösteren cemaatler kamusal alanda varlıklarını yitirmişlerdir. Nitekim toplumda dinî değerler konusunda büyük bir çoğunluğu oluşturan kesimin cemaat oluşumlarına gösterdiği hassasiyet ve siyasal yönetimin uzak tavrı ülkede kutuplaşma meydana getirmiştir. Laiklik sistemiyle birlikte yönetimle olan münasebetlerini daha farklı bir noktaya taşıyan cemaatler Türk siyasi tarihinde her darbe teşebbüsünde laiklik vurgusuyla karşılaşmışlardır. Bilhassa Cumhuriyet tarihinde post-modern darbe olarak vuku bulan 28 Şubat süreci bizzat cemaat oluşumlarına odaklanmıştır.¹⁰ Türk toplumu, içinde cemaat oluşumlarına yer veren sosyolojik bir yapıdan meydana gelmektedir. İslam'la birlikte ortaya çıkan tasavvuf ilmi zamanla cemaat yapılanmalarının

¹ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2020), 75-82.

² L. Berger Peter, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 55.

³ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın (Ataç Yayınları, 2005), 1/56.

⁴ Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, 1/64.

⁵ Adem Akarsu, "Sosyolojik Bir Kavram Olarak 'Cemaat' ve Türkiye'de Cemaatleşme Süreci", *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (2015), 87.

⁶ Abdulvahap Akıncı - Oğuzcan Acar, "Modern Türkiye'de İslami Cemaatlerin Kimlik Bunalımı", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2020), 22.

⁷ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve tarikatlar* (İletişim Yayınları, 1992), 22.

⁸ Akıncı - Acar, "Modern Türkiye'de İslami Cemaatlerin Kimlik Bunalımı", 19.

⁹ "Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması", Web, *Atatürk Ansiklopedisi* (Erişim 24 Ağustos 2022).

¹⁰ Mahmut Hakkı Akın, "Türkiye Siyasi Kültüründe Laiklik Meselesi ve 15 Temmuz Sonrası Laiklik Tartışmaları ve Fetö", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 13/49 (2016), 38-39.

oluşmasına destek vermiştir.¹¹ Bu cemaatlerden biri de Nakşibendî Tarikatı bünyesinde vücut bulan İsmailağa Cemaati'dir.¹²

Yöntem

Türkiye'de son zamanlarda nitel araştırma yöntemleri, araştırmacılar tarafından sıklıkla tercih edilmektedir. Bu durumun temel sebebi, pozitivism üzerinden şekillenmektedir. Pozitivizmden farklı olan alanların bilimsel niteliğinin kabul edilmesi, nitel araştırma yöntemlerine olan ilgiyi arttırmıştır.¹³ Nitel araştırmalarda araştırılan probleme irdeleyici ve yorumlayıcı bir perspektifle yaklaşılmaktadır. Araştırılan olgular gözlem, görüşme, doküman analizi gibi metotlarla incelenerek yorumlayıcı bir zeminde değerlendirilmektedir. Bu minvalde nitel araştırma yöntemlerinde nicel araştırmalarla sağlanamayan bazı sonuçlara daha detaylı ulaşılmaktadır. Dolayısıyla nicel yöntemlerin olmadığı nitel araştırmalarda, araştırmacının verilere ilişkin yorumlayıcı saptamaları önemli görülmektedir.¹⁴ Nitel araştırmada Araştırmacı kaynaklara ulaşırken gözlem, mülakat ve doküman analizi yöntemlerini kullanmaktadır. Dolayısıyla elde edilen kaynaklar sonucunda, veriler betimsel, içerik, söylem ve doküman analizi şeklinde değerlendirilmektedir.¹⁵ Bu bağlamda Doküman analizi yönteminin uygulanabilmesi için kaynakların çok yönlü ve belirsiz bir mahiyette olmaması gerekmektedir.¹⁶ Dokümanlar niteliklerine göre yazılı, görsel ve görsel-ışitsel olarak ayrılmaktadır. Dergi, gazete, kitap gibi dokümanlar yazılı bir nitelik taşıırken fotoğraf, harita ve afişler görsel kaynaklardan oluşmaktadır. Hem görsel hem işitsel kaynaklar, belgeseller ve videolardan meydana gelmektedir. Yine ses kayıtları ve radyo yayınları işitsel kaynaklara dâhil olmaktadır.¹⁷ Bu bağlamda doküman analizi, yazılı ve dijital kaynakların irdelenerek değerlendirilmesidir. Bir başka deyişle doküman analizi, kaynakların analiz edilerek değerlendirme işlemine tâbi tutulmasıdır. Bir araştırmada dokümanlar, çalışmanın tek bir verisi olacağı gibi temel kaynakların yanında destekleyici veri olarak da işlev görebilmektedir.¹⁸ Araştırma için toplanan dokümanlar, sistemli bir analizden geçirildikten sonra yorumlanmaktadır.¹⁹

¹¹ Rahman Dağ, "Din-Devlet İlişkileri Açısından Menzil Cemaati Örneği", *Journal of Turkish Studies* 14/1 (2019), 209.

¹² "İsmailağa Cemaati Hakkında Merak Ettikleriniz", *medresetulmahmudiyye* (Erişim 03 Ağustos 2022).

¹³ Belkıs Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2008), 11.

¹⁴ Ali Baltacı, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?" 5/2 (ts.), 369-370.

¹⁵ Bilgen Kırıl, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020), 3.

¹⁶ Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, 149.

¹⁷ Kırıl, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", 5.

¹⁸ Ramazan Sak vd., "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021), 230.

¹⁹ Sak vd., "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi", 241.

Bu çalışmada İsmailağa Cemaati'nin din-devlet ilişkilerine olan yaklaşımları bilimsel veriler ışığında ele alınmıştır. Araştırmada yazılı ve görsel-ışitsel kaynaklardan faydalanılmıştır. Cemaate ait olan resmî web sitesi, dergi, video ve kitaplardan yararlanılarak kaynakların içerikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber makale, dergi, tez ve kitaplar incelenerek çalışmanın teorik çerçevesi çizilmiştir. Elde edilen veriler değerlendirmeye tâbi tutularak yorumlanmıştır. Araştırma kapsamında öncelikle Avrupa'da uygulanan laiklik modelinin tarihsel seyri ele alınmıştır. Akabinde Türkiye'de gerçekleşen laiklik modeli bağlamında cemaatlerin fonksiyonları değerlendirilmiş ve konunun sınırlarını aşmamak adına Demokrat Parti ve 28 Şubat sürecine kısaca değinilmiştir. Ardından İsmailağa Cemaati'nin tarihçesi, faaliyet alanları ve laikliğe olan yaklaşımı ele alınmıştır.

1. Avrupa'da Din ve Devlet İlişkileri

Avrupalılar için yeni bir dönemin başlangıcı olan 15.yüzyıl, modernitenin, bilimin, aklın ve sanatın filizlenerek büyüdüğü bir devirdir. İnsan aklının ve bireyselliğin ön planda olması ve Tanrı'ya ulaşmada kiliseye ihtiyaç duymayan özgür bireylerin varlığı Avrupa'da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.²⁰ Bununla birlikte Batı'da hümanizmin doruk noktaya ulaşmasıyla dinî değerler ve skolastisizm sorgulanmaya başlanmış ve kilisenin otoritesi son bulmuştur.²¹ Yeniçağın getirmiş olduğu siyasî değişimler neticesinde Ortaçağ'da Hıristiyan toplulukları tek bir çatı altında birleştiren anlayışın yerini birbirlerinden ayrı konumlanan ulus devletler almıştır.²² Dolayısıyla ulus devlet modeline geçilmesiyle din temelli bir yapıdan laik temelli bir yapıya geçilmiştir.²³ Bu bağlamda laiklik, Yunanca olan "laos" kökünden gelmekte ve halk anlamını çağrıştırmaktadır. Laiklik en genel ifadeyle din ile devletin birbirlerinden bağımsız bir şekilde konumlanmasıdır. Laik modelde devlet, tüm dinler karşısında objektif bir duruş sergilemektedir. Buna bağlı olarak devlet, yasal düzenlemelerini dinî kaidelerden bağımsız belirlemektedir.²⁴ Ancak toplumda dinin zamanla zayıflaması ve merkezi konumunu kaybetmesi sekülerleşme olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla laiklik kavramı ile sekülerlik kavramı farklı nitelikler taşımaktadır.²⁵ Ortaylı'ya göre laiklik, ruhban toplumuna bağlı olmayan yaşam şeklidir.²⁶ Altındal'a göre laiklik, din dışı etkenleri çağrıştıran bir anlama sahiptir.²⁷

²⁰ Halil İnalçık, *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı medeniyetiyle özdeşleşme süreci* (Türkiye İş Bankası, 2011), 4.

²¹ John Merriman, *Rönesanstan Bugüne Modern Avrupa Tarihi Ciltli* (Say Yayınları, 2018), 112.

²² İnalçık, *Rönesans Avrupası*, 4-5.

²³ Nevzat Güldiken, "Ulus, Ulus-Devlet ve Uluslaşma Kavramlarına İlişkin Tartışmalar ve Türkiye", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7/2 (2006), 160.

²⁴ Mehmet Kahraman, "Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/9 (2008), 59.

²⁵ Volkan Ertit, "Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik", *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/1 (2014), 112.

²⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 175.

²⁷ Aytunç Altındal, *Laiklik: Enigma'ya Dönüşen Paradigma* (Anahtar Kitaplar yayınevi, 1994), 32.

Bu anlamıyla laiklik, Batılı ülkelerde din ile dünyevî alanın ayırımında kullanılan bir kavramdır.²⁸ Sekülerizm ise toplumda dine yüklenen anlamın giderek azalmasıdır.²⁹ Laiklik tanımının genel bir çerçevesini çizdikten sonra Avrupa'daki işlerliğine değinmek yerinde olacaktır. Batı ülkelerinin her birinin farklı tarihi geçmişlere sahip olmaları hasebiyle standart bir modelden oluşan laiklik sistemi mevcut değildir. Laikliğin uygulanma yöntemi farklı şekillerde sürdürülmektedir.³⁰ Bu bağlamda Avrupa dünyasında üç çeşit laiklik sistemi uygulanmaktadır. Bunlardan ilki Fransız ve Bolşevik İhtilalî'nin görüldüğü devletlerde ortaya çıkan laisizmdir. Söz konusu laiklik sisteminde dini yok sayan bir tavır alınmaktadır. Bir diğer laiklik biçimi olan dışlayıcı laiklikte ise din, kamusal mekânlardan arındırılmakta ve iktidar tarafından denetim altında tutulmaktadır. Nitekim 1875 ve 1905 tarihli dönemlerin Fransa'sı ile 1946 ve 1950'li dönemlerin Türkiye'si dışlayıcı laikliği yansıtan örneklerdendir. Üçüncü laiklik sistemi ise pasif laiklik biçimidir. Bu laiklik yönteminde bireyler dini tercihleri hususunda serbest bırakılmıştır ve devlet, dini oluşumlara karşı hoşgörülü bir yaklaşım içerisinde. Pasif laiklik sisteminin uygulandığı en tipik ülkelerin başında Amerika Birleşik Devletleri gelmektedir.³¹ Görüldüğü üzere her ülke bünyesinde barındırdığı sosyo-politik gerçekler sebebiyle laikliği farklı şekillerde uygulamaktadır.

2. Türkiye'de Din ve Devlet İlişkileri

İslam dininin elçisi olan Muhammed, dinî kaideleri esas alan devlet modelini benimsemiştir. İslam dini, bireyin salt manevî ihtiyaçlarını karşılayan bir inanç olmaktan ziyade iktidar ve toplum arasındaki münasebetleri de düzenlemektedir. İslam, tüm erk alanının kaynağını Tanrı'nın yetkisine dayandırmakta ve bireylerin bu iktidar alanına itaat etmelerini beklemektedir. Bu minvalde İslam inancının etkili olduğu yerlerde din ve siyasal yönetim alanında ayrılık görülmemektedir. Nitekim Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nde din ve devlet kurumlarının homojen bir şekilde ilerlemeleri ve din görevlilerinin yönetim kadrolarında yer almaları bu durumu doğrular niteliktedir.³² Dolayısıyla Müslüman toplumlarda dinî alan ile iktidar arasında Hristiyan toplumlarda olduğu gibi bir çekişme söz konusu değildir. Bu bağlamda İslamî bir kimliğe sahip olan Osmanlı toplumunda da örfî kural-

²⁸ Şeyma Nur Bozkurt Dadak, *1937'Den Günümüze Türkiye'de Sekülerizm ve Laiklik Anlayışının Bürokrasi-Devlet İlişkisindeki Değişimin Zihniyet Analizi* (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 30.

²⁹ Mustafa Erdoğan, "Sekülerizm, Laiklik ve Din", *İslami Araştırmalar Dergisi* 8/3-4 (1995), 180.

³⁰ Kahraman, "Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik", 61.

³¹ Erdal Gışi, "Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi", *The Journal of Europe- Middle East Social Science Studies* 1/1 (2015), 9-10.

³² M.Zeki Duman, "Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010), 291.

ların yanında şer'i yasaların olduğu ve hukuksal meselelerde dinî değerlerin gözetildiği anlaşılmalıdır.³³ Dolayısıyla şeriat hükümleriyle ilgili meseleleri değerlendirmede şeyhülislam görevlidir. Ancak şeyhülislamın devletin alanına karışma yetkisi yoktur.³⁴ Thornton'a göre Osmanlı'da her ne kadar ulema sınıfı ayrıcalıklı bir konumda olsa da bu sınıf padişahın isteklerini gözeterek hareket etmektedir.³⁵ Dolayısıyla Osmanlı'nın siyasal stratejisinde dinin, yönetime bağlı kalarak konumlandığı görülmektedir. Dinî alanın iktidardan üstün olmaması ve şeyhülislamın ruhani bir yetki üstlenmemesi, Osmanlı'nın teokratik bir yapıdan uzak olduğunun göstergesidir.³⁶ Berkes'e göre Osmanlı yönetiminde teokratik bir yönetim sistemi mevcut değildir. Çünkü Avrupa'da var olan papalık sistemi Osmanlı'nın siyasal yapısında bulunmamaktadır.³⁷ Bu bağlamda Osmanlı'nın siyasal yönetim tarzının yarı-teokratik bir nitelik taşıdığı söylenebilir.³⁸ Nitekim İmparatorluğun toplum yapısına bakıldığında laik uygulamalar ile dinî uygulamaların bir arada olduğu görülmektedir. Söz gelimi farklı dinî kimliklere karşı hoşgörülü davranılması ve bu dinî kimliklerin faaliyetlerinin ekonomi, eğitim gibi alanlarda serbest bırakılması laiklik uygulamalarına örnektir. Diğer yandan yönetim sisteminde şeyhülislam unsurunun olması ve bu dinî kurumun özellikle 16.yüzyılla birlikte güçlenmesi Osmanlı'yı laiklik modelinden uzaklaştırmaktadır.³⁹ Ayrıca hükümdarların halife sıfatını taşıması ve güçlerinin temelini dinî bir zemine dayandırmaları, yönetimin laiklikten uzak olduğunun bir başka işaretidir.⁴⁰ Bu hususta Osmanlı'da dönemin koşullarına bağlı olarak gerçekleştirilen laiklik uygulamalarının yarı laik bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Nitekim kamu hukuku alanında din ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı toplumunu kapsayan hukuk ilkeleri, laik bir yapı ortaya çıkarırken uygulanan ceza davası karşısında bireylerin mensubu oldukları cemaatlerden yardım talep etmeleri düalist bir yapı ortaya çıkarmıştır. Diğer yandan anayasal mekanizmada hükümdarın halifelîği vurgulanmakla birlikte din ayrımı olmaksızın her kitlenin yönetime katılması laik uygulamalar ile dinî uygulamaların bir arada olduğunu göstermektedir.⁴¹ Tüm bunlardan hareketle Osmanlı'da laikleşme hareketlerindeki gayenin daha çok siyasal zorunluluklardan ötürü meydana geldiği söylenebilir. Nitekim Batı ülkelerinin Osmanlı'nın iç işlerine olan müdahalelerini bertaraf etmek amacıyla uygulanan eşitlik

³³ Duman, "Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri", 292.

³⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı ve Modern Türkiye* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 44.

³⁵ Thomas Thornton - Ercan Ertürk, *Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 137.

³⁶ Yılmaz Yurtseven, "Osmanlı Klasik Döneminde İdeoloji, Din ve Siyasal Meşruiyet Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Gaazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1-2 (2007), 1263.

³⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma* (Yapı Kredi Yayınları, 2002), 25.

³⁸ Duman, "Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri", 292.

³⁹ Emine Şam Altunay, "Türk Tarihi Boyunca Laikliğin Aşamaları ve Atatürk Laikliği", *Türk Dünyası Araştırmaları* 144 (2003), 5-6.

⁴⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 183.

⁴¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 187-189.

ilkeli, bu amaç doğrultusunda yürürlüğe girmiştir. Örneğin İmparatorluk'taki farklı kimlikler üzerinde uygulanan eşitlikçi stratejiler ve bu kimliklerin dinî değerleri doğrultusunda değerlendirilmeleri laiklik prensibine uygun hamleler olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla Osmanlı'da laikliğe geçişteki amaç Batı geleneğine dâhil olmaktan ziyade toplumsal koşullar gereği bir zaruriyet olarak doğmuştur.⁴² Ancak Osmanlı'nın yenileşme çabaları göz önüne alındığında Batı'ya tam anlamıyla entegre olamadığı ve laiklik uygulamalarının gelişigüzel bir zeminde gerçekleştiği görülmektedir.⁴³ Bu doğrultuda Mardin'e göre Osmanlı'nın Batı'yı algılayış zihniyeti, bütüncül bir şekilde gerçekleşmemiştir.⁴⁴ Nitekim Ortaylı'ya göre Osmanlı'daki düalist eğitim, yönetim ve hukuk yapısı birbirine zıt bir dünya yaratmıştır. Dolayısıyla bu karmaşık toplum modeli, Osmanlı son bulana kadar devam etmiştir.⁴⁵ Bu hususta Osmanlı'da Modern kurumların yanında geleneksel kurumların yer alması, toplumda ikili bir model ortaya çıkarmıştır. Örneğin eğitim kurumlarında medreselerin yanında Batılı tarzda okulların bulunması toplumda oluşan ikili yapının bir görüntüsüdür. Diğer yandan İmparatorlukta batılılaşma çabaları sistematik bir çizgi üzerinde ilerlememiş ve yapılan yenilikler, hükümdarın görev süresince etkili olmuştur. Örneğin III. Selim Dönemi'nde devreye sokulan batılılaşma çabaları, bu dönemden sonra devam ettirilememiştir. Ancak Cumhuriyet Dönemi'nde Atatürk'ün öncülüğünde başlayan modernleşme faaliyetleri, Atatürk döneminden sonra da varlığını korumuştur.⁴⁶ Bu minvalde Osmanlı'daki modernleşme hareketlerinin kendi felsefesini oluşturamadığı ve süreli bir yapı arz etmediği görülmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyet Dönemi'ndeki batılılaşma seyrinin uygulamalarına geçmeden önce sürecin arka plandaki zihniyetini ele almak yararlı olacaktır. Batılılaşma hareketlerinin öncüsü olan Atatürk Türk toplum yapısında din olgusunun önemli fonksiyonlar barındırdığını görmüştür. Onun din mefhumuna yaklaşımı rasyonel bir çerçevede şekillenmiş ve dinin akli bir hüviyet taşıdığını dile getirmiştir. Bu hususta fikirlerinin oluşmasında Tefik Fikret'in özümlediği deist yaklaşım etkili olmuştur. Ancak din olgusunun toplum içindeki işlerliği çelişkili bir seyrinde ilerlemiştir. Toplumsal kriz durumlarında birlik ve beraberliğin oluşmasında bütüncüleştirici işlevi olan din, aynı zamanda çeşitli dini oluşumlar tarafından millî mücadeleyi zora sokmuştur. Dönemin şartlarını bu şekilde analiz eden Atatürk problemlerin merkezine inerek harekete geçmiştir. O İslam dininin rasyonel temeller üzerine kurulduğunu kabul etmekle birlikte aynı zamanda yeterince anlayamadığını düşünmekteydi. Halkın anlamlarına yabancı kaldığı İslam dininin,

⁴² Gül Tuba Dağcı - Adnan Dal, "Osmanlı'dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 2/2 (2014), 42.

⁴³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2020), 13.

⁴⁴ Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, 17.

⁴⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 191.

⁴⁶ Nezih Yalçın, "Osmanlı Modernleşmesi ile Cumhuriyet Modernleşmesi İçerik ve Yöntem İtibarıyla Karşılaştırma Denemesi" (26 Eylül).

seslendiği dil üzerinde düzenlemeler yapılması için adımlar atmıştır.⁴⁷ Bu alanda icra edilen ilk düzenlemelerden biri Kur'an'ın Elmalılı Hamdi Yazır tarafından Türkçe 'ye çevrilmesidir. Atatürk'ün direktifiyle Elmalılı Hamdi Yazır Kur'an'ı Türkçe 'ye tercüme etmiştir.⁴⁸ İnkılapların fikrî arka planını ele alarak ilerlediğimizde devrimlerin gayesi daha iyi anlaşılmaktadır. Söz konusu devrimlerden burada bazılarına değinilecektir. Bu bağlamda laikliğin tarihsel seyri bir dizi reforma neden olmuş ve Atatürk Türk toplumu nezdinde önemli bir etkisi olan dinin siyasetle olan ilişkisini düzenleme yoluna girmiştir. Bu kerte de alınan en önemli kararlardan biri hilafete son vermek olmuştur. Hız kesmeden devam edilen devrimlerle birlikte saltanat yönetimi de kaldırılarak laiklik uygulamasına geçilmiştir.⁴⁹ Bununla birlikte Cumhuriyet'in ve Şapka Kanunu'nun ilanı, şariat mahkemelerinin sonlandırılması, Medeni Kanun'un kabulü, tekke ve zaviyelerin kapatılması laiklik prensibiyle uygulanmıştır.⁵⁰ Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün devrimlerle beraber inşa ettiği çağdaş anlayışın fikrî zeminini Amerikalı gazeteci Isaac F. Marcosson aktarır. 13 Temmuz 1923 tarihinde Atatürk ile görüşme yapan gazeteci, onun yeni Türkiye anlayışını kaleme alır. Atatürk'e göre ideal bir devlet düzeni Panislamizm ve Panturanizm'in olduğu bir düzen değildir. Zira bu yönetim biçimleri emperyalizmin vuku bulduğu fetih anlayışına dayanmaktaydı. Dolayısıyla fetih anlayışıyla büyüyen ülke modelini reddeden Atatürk, yeni Türkiye'nin "Türk" kimliğiyle var olacağını belirtmektedir.⁵¹ Nitekim bu hususta Atatürk "Vatandaş İçin Medeni Bilgiler" adlı eserinde "Türklük" kavramına açıklık getirerek yurttaşlar arasında müşterek bir bağ oluşturduğunu vurgulamıştır.⁵² Demokratik devlet biçimine önem veren Mustafa Kemal, devlet ile dinî kurumun alanlarının bağımsız olması gerektiğine vurgu yapmış ve bu doğrultuda din mefhumunun siyasete alet edilmesine karşı çıkmıştır.⁵³ Nitekim Kırklareli'nde yaptığı bir konuşmada mevcut Cumhuriyet sisteminin temelde laik bir nitelik taşıdığını belirterek teokratik sistemi, toplumsal gelişimin önünde engel olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte 1931 tarihinde laiklik, Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel prensibi olmuş ve siyasal yönetimde uygulanan kanunlar aklın ve bilimin ilkelerini gözetten bir nitelikte inşa edilmiştir. Böylece dinî meseleler vicdanlara sığdırılarak siyasi partilerin, dinî alanları politika dışında tutmaları kabul edilmiştir.⁵⁴ Laiklik ilkesine sıkıca bağlı olan Atatürk, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın varlığını

⁴⁷ Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 541-543.

⁴⁸ Uğur Berk Kalelioğlu - Menderes Soydan, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Kur'an Tefsiri Çerçevesinde Lisanın Toplumsal Dönüşümdeki İşlevi", *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 6/13 (2020), 353.

⁴⁹ İhsan Tayhani, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli: Laiklik", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 1 (2009), 524.

⁵⁰ Meydan, *Yakın Tarih İçin Anahtar*, 30.

⁵¹ "Yabancıların gözünden Mustafa Kemal Atatürk" (Erişim 18 Ağustos 2022).

⁵² Meydan, *Yakın Tarih İçin Anahtar*, 135.

⁵³ "Atatürk ve Din" (Erişim 26 Ağustos 2022).

⁵⁴ Meydan, *Yakın Tarih İçin Anahtar*, 31.

tanımış ve her ne kadar görüş farklılıkları olsa da dikkate aldığı tek husususun laiklik ilkesi olduğunu ifade etmiştir. Diğer yandan hâkim politika çizgisinde ilerlenerek dinin kamusal mekânlardaki faaliyetleri sınırlandırılmış ve bu doğrultuda birçok reform gerçekleştirilmiştir.⁵⁵ Çok partili hayata geçiş denemelerinden biri olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması kötü sonuçlarla son bulmuş ve parti kapatıldıktan kısa bir süre sonra Menemen olayı patlak vermiştir. 23 Aralık 1930 tarihinde Nakşibendî Tarikatı mensuplarından bazıları Menemen'de insanları toplamaya teşebbüs etmişlerdir. Bilhassa Asteğmen Kubilay'ın öldürülmesi durumun mahiyetini büyütmüş ve olay sonucunda bazı kişilerin idamına karar verilmiştir. Bu sebepten ötürü ülkenin içinde bulunduğu atmosfer, çok partili hayata geçiş için uygun değildir. Zira hem Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Şeyh Sait isyanıyla kapatılması hem de Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Menemen olayıyla son bulması bu durumu net bir şekilde göstermektedir. Ancak zamanla çok partili hayata geçiş denemeleri tekrar başlatılmış ve İsmet İnönü bu hususta uzlaşmacı bir tavır göstermiştir. Türkiye'nin çok partili hayata geçmesi Batı ile olan ilişkilerinin olumlu bir şekilde ilerlemesini sağlayacaktı. Diğer yandan Sovyet baskısı karşısında Batı'nın desteği sağlanabilecekti.⁵⁶ Bu doğrultuda 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti kurulmuştur. Partinin laikliğe bakış açısı ise devletin hiçbir şekilde siyasi alanda din ile ilişkisinin olmadığı ve aynı zamanda laikliğin dine karşı gelmek gibi bir anlam barındırmadığıdır. Demokrat Parti'nin Cumhuriyet Halk Partisi'ne nazaran din hususunda daha ılımlı bir politika izlediği söylenebilir. Zira 1949 tarihinde yapılan kongrede partinin başkanı olan Celal Bayar, din özgürlüğünü vurgulamakla birlikte irticaya da karşı olduklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda atılan ilk adımlardan biri de ezanın Türkçe okunma şartının kaldırılması olmuştur. Yine ilkokullarda din eğitimine yer verilmesi ve radyolarda dini sohbetlere müsaade edilmesi din alanında yapılan değişikliklerden bazılarıdır. Parti, din konusunda yapıcı bir tavır göstermekle birlikte radikal çizgide ilerleyen gruplara karşı da mesafeli olmuştur. Nitekim dinî değerlere aykırı olduğu gerekçesiyle Atatürk'ün heykeline yaptıkları saldırıyla gündeme gelen "Ticaniler" grubuna karşı gerekli önlemler alınmıştır.⁵⁷ Yukarıda da ifade edildiği üzere Partinin din konusundaki uzlaşmacı tavrı, cemaat mensuplarını siyasilere yaklaştırmış aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı muhalif bir tutum benimsemelerine yol açmıştır. Faaliyetlerini icra etmede önceki döneme göre daha da özgürleşen cemaatler, toplumda yayılma imkânı bulmuşlardır. Bilhassa Cumhuriyet tarihinde sağ partiler, Nakşibendî kültüründen

⁵⁵ Akın, "Türkiye Siyasi Kültüründe Laiklik Meselesi ve 15 Temmuz Sonrası Laiklik Tartışmaları ve Fetö", 40-41.

⁵⁶ "Çok Partili Düzene Geçiş – İnönü Vakfı, İsmet İnönü, İsmet İnönü Kimdir, İsmet İnönü Hayatı, İsmet İnönü Resimleri" (Erişim 18 Ağustos 2022).

⁵⁷ Leyla Kirkpınar, "Demokrat Parti (dp) Ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 18/36 (2018), 350-354.

gelen cemaatler tarafından desteklenmiştir. Bununla beraber laikliğe tehdit olabilecek unsurlar denetim altında tutularak darbeler, ülke gündemini meşgul etmiştir. Bu hususta 28 Şubat'ta gerçekleşen post-modern darbesi önemlidir. Nitekim bahsi geçen darbede, bizzat cemaat oluşumlarına odaklanılmıştır.⁵⁸ Söz konusu süreçte başbakan olan Necmettin Erbakan'ın cemaat önderlerini iftar yemeğine davet etmesi büyük yankı uyandırmış ve Ankara'da bir camide yapılan "şeriat" sloganlı yürüyüş irtica karşıtlarının tepkisine neden olmuştur. Dönemin Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel'in Necmettin Erbakan'a uyarı mahiyetinde yazmış olduğu mektupta ise resmi kurumlarda "köktendinci" hareketlerin engellenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Diğer yandan 1997 senesinde Fatih Camisi'nde "şeriat ve halife isteriz" sloganıyla yürüyen kişilerin eylemleri büyük ses getirmiştir. Böylesi bir ortamda ülke, 28 Şubat sürecine doğru ilerlemiş ve MGK toplantısı gerçekleştirilmiştir. Anayasa Mahkemesi'nde alınan kararlar neticesinde Refah Partisinin, laiklik ilkelerini çiğnediği iddia edilerek partinin faaliyetlerine son verilmiştir.⁵⁹ Türk siyasi geleneğinde vuku bulan darbeler, cemaat oluşumlarının karşısında konumlanmış ve her defasında laiklik meselesi ana tartışmalardan biri olmuştur.

3. İsmailiye Cemaati Tarihçesi ve Faaliyet Alanları

Anadolu, İslam'la kucaklaşmasıyla birlikte birtakım tarikatlara ev sahipliği yapmıştır. Farklı coğrafyalardan gelen tarikatlar, zamanla büyüyerek Osmanlı Dönemi'nde önemli faaliyetler yürütmüş ve kimliklerini muhafaza etmişlerdir. Bilhassa dinî grupların oluşumunda bir dönüm noktası olan Moğol istilası, tarikatların ortaya çıkmasında itici kuvvet olmuştur.⁶⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir gerçeği olan tarikatlar, yönetimin ilk kurulduğu dönemlerde dahi var olmuşlardır. Özellikle Orhan Gazi ile birlikte dinî oluşumlara karşı başlayan destekleyici tavır tekke, medrese ve zaviyelerin kurulmasıyla devam etmiştir. İktidar toplum nezdinde etkili olan dinî kurumlara karşı kayıtsız kalmamıştır. Mevcut dönemde dinî liderlerin yönetimle olan münasebetlerine bakıldığında gerekli hususlarda bazı eylemlerinin sınırlandırıldığı görülmektedir. Bununla beraber devlet yöneticilerinin tarikat liderleriyle yakın ilişkiler sürdürdüğü görülmektedir. Dolayısıyla Fatih Sultan Mehmet Horasan'ın Nakşibendî Tarikatı'nın kurucularını önemseyip İstanbul'a çağırması dikkat çeken bir husustur. Yine Yavuz Sultan Selim'in Nakşibendî Tarikatı mensuplarından Halim Çelebi ile olan münasebetleri kendisini imam yapacak kadar ileri seviyededir. Tarihî verilerden hareketle birçok devlet yöneticisinin tarikatlara karşı olumlu bir tavır içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin III.

⁵⁸ Akın, "Türkiye Siyasi Kültüründe Laiklik Meselesi ve 15 Temmuz Sonrası Laiklik Tartışmaları ve Fetö", 42-43.

⁵⁹ "28 Şubat nedir? 28 Şubat sürecinde ne olmuştu?" (Erişim 23 Ağustos 2022).

⁶⁰ Hasan Demirtaş, "Nakşibendilik'in Anadolu'da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi* 2/50 (2018), 24.

Murat'ın Halvetî Tarikatı ile olan yakınlığı bilinirken, III. Selim'in de Mevlevî Tarikatı ile olan mü-nasebetleri ortadadır. Nakşibendî liderleri her ne kadar devlet erkânıyla yakın bir ilişki içerisinde olsalar da siyasetle ilgili meselelerden uzak durmuşlardır. Tarikat mensupları yönetim kadrosundaki kişilere manevî anlamda rehberlik etme, öğüt verme gibi konularda destek olmuşlardır. Bunun yanı sıra dinî oluşumların devletle olan ilişkileri dışında halka manevî konularda yol gösterdiklerini de söylemek mümkündür. Anadolu, sahip olduğu coğrafya itibarıyla içinde Mevlana, Hacı Bektaş-ı Velî gibi isimleri barındırması ve halkın tasavvuf geleneğine hâkim olması söz konusu oluşumların günümüze kadar devam etmesinde itici kuvvet olmuştur.⁶¹ Bu oluşumlardan biri de Anadolu'da zuhur eden Nakşibendî Tarikatıdır ve önderi Muhammed Bahaeddin'dir. Kendisi İslam dünyasında önemli faaliyetlerde bulunmuş ve manevî hislerini insanlara da aktarmıştır. İlerlediği manevî yolda kendisine Yusuf Hamedî'nin eğittiği Abdülhalik Gücdüvani'yi örnek almıştır. Tarikatın bu denli büyümesinin sebeplerinden biri de Şîî mezhebine karşı uzak bir tavır beslemesi hasebiyle Osmanlı Dönemi'nde yönetim tarafından desteklenmesidir.⁶² Bugün köklü bir geçmişe sahip olan Nakşibendî Tarikatı kolunda konumlanan İsmailağa Cemaati, ismini Fatih ilçesinde bulunan camiden almaktadır. Cemaatin lideri olan Mahmud Ustaosmanoğlu bahsi geçen camide 1954 ve 1997 tarihleri arasında imam olarak görev yapmıştır.⁶³ 1929 senesinde Trabzon'un Of ilçesinde doğan Mahmut Ustaosmanoğlu, Ali Efendi ve Fatıma Hanımın oğludur. Annesi ve babasının gözetiminde hafızlık eğitimini tamamlamış aynı zamanda Farsça ve Arapça öğrenimini gerçekleştirmiştir. Hafızlık döneminden sonra Mehmed Rüşdü Aşikkutlu Hoca'dan kıraat ilmini öğrenmiştir.⁶⁴ Bunun yanı sıra İsmailağa Camisi'nde birçok öğrenciye medrese eğitimi vermiştir.⁶⁵ Aynı zamanda cemaat liderinin birçok eseri mevcuttur. Bu eserlerden bazıları: Ruhul Furkan Tefsiri, Sohbetler, Risale-i Kudsiyye, Umre Sohbetleri.⁶⁶ Cemaat, Ehl-i sünnet zihniyetine sahip olmakla beraber sufi bir hüviyet taşımaktadır. Müritleri günümüz moda dünyasının tarzını kabul etmemekte ve kendilerine has kıyafet tarzlarıyla dikkat çekmektedirler. Cemaatin kadın mensupları çarşaf giyerken, erkekleri ise cübbe, sarık ve şalvar giymektedir.⁶⁷ Özellikle kıyafet konusunda büyük bir hassasiyet taşıyan cema-

⁶¹ Hasan Kaya, "XVII. Yüzyılda Nakşibendi Tarikatın Devlet ve Toplumla İlişkisi Üzerine Bir Çalışma (İstanbul, Diyarbakır, Bursa)" (Batman University International participated Science and Culture Symposium, 1, 2012), 592-599.

⁶² Emine Bilge, *Nakşibendilikte Kadın (Ulaşlı Köyü Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 31-32.

⁶³ Oktay Yıldırım, *Diyanet'in tarikatlar raporu* (Kaynak Yayınları, 2019), 210.

⁶⁴ Ersoy Eryan (ed.), *Hikmetli Sözler* (İstanbul: Ahıska Yayınevi, 2016), 5-6.

⁶⁵ Eryan, *Hikmetli Sözler*, 8.

⁶⁶ "Mahmut Efendi Kimdir: Mahmut Ustaosmanoğlu kitapları hangileri? Mahmut Efendi Eserleri Ve Yaşamı"(Yeni Şafak) (Erişim 12 Ağustos 2022).

⁶⁷ Yıldırım, *Diyanet'in tarikatlar raporu*, 210-211.

atin lideri Mahmut Ustaosmanoğlu bu konudaki fikirlerine *İrşadü'l Müridin* isimli çalışmasında değinmiştir. Ona göre şeriat hükümlerini yerine getirmeyen kişiler, tarikata girmiş kabul edilmemektedir. Dolayısıyla çarşaf giymeyen kadınlar da böyle görülmektedir. Ustaosmanoğlu'na göre bir kadının çarşaf giymesi insanlar tarafından “ Bu Müslüman hanımdır” algısı oluşturmaktadır. Dolayısıyla sarık ve çarşaf cemaat lideri tarafından önemli görülmekte ve Allah'ın sevdiği giysiler olarak kabul edilmektedir.⁶⁸ Cemaat liderine göre tarikatlarının temeli de sohbeta dayanmaktadır. Nitekim Nakşî Tarikatı'nın büyükleri, Allah elçisinin sünneti çizgisinde ilerleyerek dini meselelerin konuşulmasına önem vermişlerdir. Cemaat liderine göre, birkaç şeyhin bir araya gelerek sohbet etmesi, onları yetkinleştirmektedir. Hatta az yemek, az uyumak ve tamamen zikir ile hemhal olmak bile sohbetin verdiği etkiyi verememektedir.⁶⁹ Cemaat müritlerinin liderlerine karşı hal ve hareketleri de Ustaosmanoğlu tarafından ele alınmıştır. Müridin liderine riayet etmesi, Allah'a riayet etmeyi öğrenmesini sağlamaktadır.⁷⁰ Yine müridin dini hükümleri, “ahiret ulemasından” öğrenmesi doğrudur.⁷¹ Müridin manevî eğitimi, liderin gözetiminde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Müridin liderine karşı, sadakatli olması beklenmektedir. Çünkü onu Allah'a ulaştıracak tek kişi o dur.⁷² Müridin liderine itaat etmesi, tarikatın kaidelerini öğrenmesine vesile olmaktadır.⁷³

Birçok faaliyeti bünyesinde barındıran cemaat okullar, medreseler ve Kur'an Kursları ile bilinmektedir.⁷⁴ Kur'an'ın öğrenilmesine önem veren cemaat lideri, bu konudaki fikirlerine *Sohbetler* isimli çalışmasında değinmiştir. Cemaat liderine göre Kur'an-ı Kerim yeryüzünde mevcut değilken insanlar arasında kötülük ve huzursuzluk vardı. Ancak Kur'an-ı Kerim'in vuku bulmasıyla beraber insanlar arasındaki kargaşa sonlanmıştı. Bu hususta Mahmut Ustaosmanoğlu, hocaların Kur'an-ı Kerim'i öğretme konusunda istekli olmaları gerektiğini belirtmiştir.⁷⁵ Bununla birlikte bizzat Mahmut Ustaosmanoğlu'nun önderliğinde açılan Tekâmül ve İhtisas Medresesi, alanda hocaların yetiştirildiği bir kurumdur.⁷⁶ Bunun dışında İsmailağa Camisi'nde birtakım aktiviteler sürdürülmektedir. Özellikle ramazan ayında birçok din görevlisi bir araya gelerek dinî alandaki faaliyetleri istişare etmektedirler.⁷⁷ Cemaat aktif bir şekilde etkinliklerine devam ederek özellikle ihtiyaç sahiplerine

⁶⁸ Mahmud Ustaosmanoğlu, *İrşadü'l Müridin* (Yasin Yayınevi, 2018), 319.

⁶⁹ Ustaosmanoğlu, *İrşadü'l Müridin*, 141-143.

⁷⁰ Ustaosmanoğlu, *İrşadü'l Müridin*, 157.

⁷¹ Ustaosmanoğlu, *İrşadü'l Müridin*, 164.

⁷² Ustaosmanoğlu, *İrşadü'l Müridin*, 167-168.

⁷³ Mahmud Ustaosmanoğlu, *Risale-i Kudsiyye Tercemesi* (İstanbul: Sıraç Kitabevi, 2000), 1/352.

⁷⁴ Yıldırım, *Diyaret'in tarikatlar raporu*, 211.

⁷⁵ Mahmud Ustaosmanoğlu, *Sohbetler* (İstanbul: Sıraç Kitabevi, 2003), 86.

⁷⁶ “İsmailağa Külliyesi İlk Mezunlarını Veriyor”, *İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi* (Erişim 15 Ağustos 2022).

⁷⁷ “Din Görevlileri İsmailağa Camii'nde Bir Araya Geldi”, *İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi* (Nisan 2022).

lerine destek sağlamaktadır. Dolayısıyla cemaatin resmî web sitesi incelediğinde “bağışlar ve kurban” adlı bölümde dileyen kişilerin sadaka, zekât ve evlilik paketi desteğinde bulunabildikleri görülmektedir.⁷⁸ Bunun yanı sıra bir fetva hattına sahip olan cemaat, insanlara fetva hattıyla destek olmakta ve aylık olarak yayınlanan “İsmailağa” adlı dergi ile de okuyucularıyla buluşmaktadır.⁷⁹ Cemaat başlıca amacını dergide ifade etmektedir. Onlara göre İslam dininin öğrenilmesi için kadın ve erkeklerden oluşan medreseler açılmalı ve bu hususta hocalar yetiştirilmelidir.⁸⁰ Bir insan evsiz kalsa dahî medresesiz kalmamalıdır.⁸¹ Mahmut Ustaosmanoğlu’na ait olan ifadelerden de anlaşıldığı üzere cemaat, amaçlarını ortaya koymaktadır. Bununla beraber cemaat mensupları, liderleri olan Mahmut Ustaosmanoğlu’nu âlim olarak kabul etmekte ve insanları manevî yolda iyiye ulaştırmak adına kendisini peygamber mirasçısı olarak görmektedirler.⁸² Kişinin inandığı yolda Allah’ı tanıyabilmesi için peygamberlerin ya da peygamber mirasçıları olan âlimlerin gerekli olduğuna inanmaktadırlar.⁸³ Bu konudaki fikirlerini Mahmut Ustaosmanoğlu Hikmetli Sözler isimli çalışmasında ifade etmiştir. Ona göre Allah’ın elçisi Hz. Muhammed’e karşı çıkmak, Allah’a karşı çıkmaktır. Peygamber mirasçıları olan âlimlere de karşı çıkmak, Allah’a karşı çıkmaktır.⁸⁴

Mahmut Ustaosmanoğlu yaşadığı birtakım rahatsızlıklardan dolayı 23 Haziran 2022 tarihinde vefat etmiştir.⁸⁵ Resmî web sitelerinde konuyla ilgili kamuoyuna gerekli açıklamaları yapan cemaat yetkilileri, vefat eden liderlerinin yerine şeyhlerinin de vasiyeti üzerine Hasan Hoca Efendi’nin geçtiğini duyurmuştur.⁸⁶

İsmailağa Cemaati’nin medyatik isimlerinden biri olan Ahmet Mahmut Ünlü ’den de bahsetmek yerinde olacaktır. Zira kendisi vermiş olduğu vaazlarda toplum içinde popülaritesini arttırmıştır.⁸⁷ “Cübbeli” lakabı ise henüz küçük yaşlardayken din eğitimi aldığı hocası tarafından kendisine verilmiştir.⁸⁸ 1965 tarihinde İstanbul’un Fatih ilçesinde dünyaya gelmiştir. İsmailağa Camisi’nde ve Rize’deki Kur’an Kursu’nda dinî eğitimini tamamlamıştır. Sohbetlerinde ve yapıtlarında her daim kendisini Ehl-i sünnet çizgisinde tanımlamaktadır. Faaliyetlerine aktif olarak devam eden Ünlü, aynı

⁷⁸ “Bağış Merkezi”, *İsmailağa Derneği* (Erişim 14 Ağustos 2022).

⁷⁹ Yıldırım, *Diyaret’in tarikatlar raporu*, 211.

⁸⁰ “Hakkımızda”, *İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi* (Erişim 12 Ağustos 2022).

⁸¹ Eryan, *Hikmetli Sözler*, 52.

⁸² “Hakkımızda”, *İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi* (Erişim 14 Ağustos 2022).

⁸³ “Efendi Hazretlerimizin Sohbetlerinden: Sadece Akıl Maksada Ulaştırmaz!”, *İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi* (Erişim 15 Ağustos 2022).

⁸⁴ Eryan, *Hikmetli Sözler*, 19.

⁸⁵ “Mahmut Ustaosmanoğlu kimdir, kaç yaşında ve neden öldü? Mahmut Efendi’nin eserleri ve hayatı” (Erişim 15 Ağustos 2022).

⁸⁶ “Kıymetli İhvanımıza İlânımızdır”, *İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi* (Erişim 15 Ağustos 2022).

⁸⁷ Yıldırım, *Diyaret’in tarikatlar raporu*, 213.

⁸⁸ “Ahmet Mahmut Ünlü Hoca Efendi’nin Hayatı”, *Ahmet Mahmut Ünlü* (Erişim 15 Ağustos 2022).

zamanda “Ârifan” adlı dergide yazılar kaleme almakta ve Lâlegül kanalında konuşmalar yapmaktadır.⁸⁹

4. İsmailâğa Cemaati ve Laiklik

Bilindiği üzere Türkiye Cumhuriyeti’nde laikleşme prensibine bağlı olarak pek çok devrim gerçekleştirilmiştir ve bunların içinde doğrudan dinî cemaatlere odaklanılan reformlardan biri de tekke ve zaviye gibi yerlerin sonlandırılması olmuştur.⁹⁰ Bu hususta uygulanan reform hareketlerine İsmailâğa Cemaati uzak bir tavır takınmış zira dergide Ahmet Akgül tarafından kaleme alınan “Tarikatın Anlamı ve Amacı” başlıklı yazıda İslam’ın dünyanın pek çok yerinde yaygınlaşmasında, tarikatların ciddi anlamda katkıları olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber Türkler’in İslam dinini kabul etmelerinde özellikle dervişlerin, Mevlana’nın ve Yunus Emre gibi kişilerin etkili olduğu vurgulanmıştır. Bilhassa Selçuklu ve Osmanlı’da manevî anlamda ciddi katkıları olan ocaklar ve bunun yanı sıra cihat tutkusuyla mücadele eden Yeniçeri Ocaklarının fikirlerinin temelini, tarikat öğretilerine dayandığı kabul edilmektedir. Cemaat mensupları bilhassa tarikatların Türk toplum yapısında birçok anlamda önemli işlevleri olduğunu iddia etmekte ve bu bağlamda uygulanan devrimlerin “zalimce” olduğunun altını çizmektedirler.⁹¹ İfadelerden de anlaşılacağı üzere Cumhuriyet Dönemi’nde dinî alanda yapılan reformlar, cemaat tarafından içselleştirilememiştir. Nitekim Ahmad’a göre Cumhuriyet devrimlerinin mahiyeti, temelsiz ve yüzeysel kalmıştır. Buna ‘Menemen Olayı’ örnek verilebilir. Zira bir tarikat liderinin şeriat isteğiyle insanları isyana teşvik etmesi, devrimlerin halka tam anlamıyla sirayet etmediğini göstermektedir. Bu bağlamda Kemalistçi kadrolar, halkı uygarlığa doğru götürecek ideolojiyi vatanseverlik üzerinden inşa etmeye çalışmışlardır.⁹² Dursun’a göre Osmanlı Dönemi’nde milleti bir arada tutan dinî kimlik, Cumhuriyetle beraber değişmiştir. Dinî kaynağın yerini Türk milliyetçiliği almıştır.⁹³ Altındal’a göre ise Türkiye’de uygulanan laiklik modeli, halkın isteklerini gözetilen bir zeminde gerçekleşmemiştir. Osmanlı Dönemi’ndeki modernleşme çabaları dinî kaidelerden uzak bir şekilde uygulanmamıştır. Ancak Kemalist ideoloji, Avrupa’daki laiklikten farklı bir zeminde hareket etmiş ve iktidarın dinî bir kimliğinin olamayacağını belirtmiştir.⁹⁴ Derginin beşinci sayısında cemaatin siyasal rejim hususundaki fikirleri net bir şekilde görülmektedir. Mah-

⁸⁹ Yıldırım, *Diyaret’in tarikatlar raporu*, 213-217.

⁹⁰ “Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması”. (Erişim 24 Ağustos).

⁹¹ “Furkan 4. Sayı Katalog” (Erişim 24 Ağustos 2022). 34

⁹² Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 92-93.

⁹³ Turan Dursun, *Din Bu-3 İslam Toplumu ve Laiklik* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), 3/114.

⁹⁴ Altındal, *Laiklik*, 72.

mut Ustaosmanoğlu tarafından kaleme alınan yazıda Çeçenistan ve Rusya arasındaki gerilim üzerinden tartışılan metinde, Çeçenistan'ın düştüğü durum itibariyle toplumda din sınıfının ne kadar mühim olduğunun altı çizilmiş ve bu hususta şeriatın öneminden bahsedilmiştir. Bugün uygulanan siyasal rejimin Yunan ideolojisine dayandığı iddia edilmiş ve İslam yolunda olmanın ancak şeriatla mümkün olacağı vurgulanmıştır.⁹⁵ Pekî, cemaate göre şeriat nedir? Onlara göre şeriat, insanlar arasında sükûnete yol açan ve öte dünyada cennete kavuşturan bir yoldur. Aynı zamanda Hz. Muhammed'in sözleri ve davranışları şeriatın temel prensibi olarak kabul edilmektedir.⁹⁶ Mahmut Ustaosmanoğlu'nun Sohbetler kitabında şeriatın Allah tarafından zuhur ettiği ve Hz. Muhammed'in mahzeninde korunduğu iddia edilmektedir.⁹⁷ Yine Hikmetli Sözler kitabında şeriattan uzaklaşanların karışıklığa ve düzensizliğe sebep olacağı belirtilmiştir.⁹⁸ Cemaat liderine göre şeriatı himaye etmek aynı zamanda ülkeyi himaye etmektir.⁹⁹ Bu bağlamda Mahmut Ustaosmanoğlu'nun siyasal fikirlerine bakıldığında hâkim rejimin karşısında konumlandığı görülmektedir. Nitekim cemaat liderine göre şeriattan uzak kalınması, Türkiye'nin ekonomik anlamda sıkıntı yaşamasına ve Türk parasının değersizleşmesine neden olmuştur.¹⁰⁰ Ayrıca siyaset konusunda bilgisinin olmadığını ve tüm derdinin şeriatı haykırmak olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹ Türkiye kendi ifadesiyle "düşük" durumdadır. Ona göre Ülkenin bu durumu aşabilmesinin tek yolu İslamdır.¹⁰² Yine mevcut eğitim sistemiyle ilgili fikirleri de İslamî bir çerçevede şekillenmektedir. Avrupa ve Amerika'nın İslam eğitimi konusunda Türkiye üzerinde etkili olması, çocukların İslam dininden mahrum kalmalarına neden olmaktadır. Cemaat liderine göre mevcut eğitim sisteminin Kur'an'dan uzak olması, Türkiye'nin Avrupa'ya boyun eğmesine yol açmıştır.¹⁰³ Bu minvalde Türkiye'nin dış politikada izlediği yol, Mahmut Ustaosmanoğlu tarafından değerlendirilmiştir. Dış siyasette Müslüman olamayan ülkelerle işbirliği yapılması eleştirilmiştir. Buna bağlı olarak Cemaat lideri, Müslüman ülkelerle ittifak kurulması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰⁴ İfadelerden de anlaşılacağı üzere Mahmut Ustaosmanoğlu devlet yönetimi ve ilişkilerinde İslamî çizginin muhafaza edilmesine önem vermektedir. Dolayısıyla şeriatın himaye edilmesi dinî kaideler açısından mühim görülmektedir. Bu hususta cemaat lideri Türkiye'de şeriata karşı muhalif bir tutum sergilendiğini Sohbetler isimli çalışmasında belirtmektedir. Ona göre Türk

⁹⁵ "Furkan 5. Sayı Katalog" (Erişim 24 Ağustos 2022), 4-5.

⁹⁶ "Furkan 5. Sayı Katalog" (Erişim 27 Ağustos 2022), 4-5.

⁹⁷ Ustaosmanoğlu, *Sohbetler*, 78.

⁹⁸ Eryan, *Hikmetli Sözler*, 331.

⁹⁹ Eryan, *Hikmetli Sözler*, 330.

¹⁰⁰ Eryan, *Hikmetli Sözler*, 327.

¹⁰¹ Eryan, *Hikmetli Sözler*, 199.

¹⁰² Eryan, *Hikmetli Sözler*, 244.

¹⁰³ Eryan, *Hikmetli Sözler*, 270.

¹⁰⁴ Ustaosmanoğlu, *Sohbetler*, 142.

toplumunda “Şeriat kahrolsun” şeklindeki ifadeler, söz konusu durumu özetlemektedir.¹⁰⁵ Yine Hikmetli Sözler kitabında cemaat liderinin mevcut rejime karşı olan tepkisi görülmektedir. İfadelelerini şu şekilde açıklamaktadır: “ Lâikliğin aleyhinde konuşanları gür, gür, gür sürüklüyorlar içeri. Dinin aleyhinde konuşanları başa geçiriyorlar!” Risale-i Kudsiyye kitabında ise ülkede din hususunda yanlışlar yapıldığı ve muhalif fikirleri benimseyen kesimin İslam’ın karşısında konumlandığı ifade edilmektedir.¹⁰⁶ Bununla beraber cemaat her şeye rağmen şeriatın bir gün tecelli edeceğine inanmaktadır. Bu hususta Türkiye’de uygulanan İstiklal Mahkemesi kararlarının birçok kişiyi idama götürdüğü ve bunun İslam düşmanlığı olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁷ Derginin üçüncü sayısında Abdullah Altay’ın hazırlamış olduğu metinde ise Türkiye’nin siyasî meselelerinden biri olan “PKK” sorununa değinilmiş ve muhtemel çözümlerden bahsedilmiştir. Ona göre bu hususta ülkeyi refaha kavuşturacak yöntemlerin başında İslam dininin öğretilerinin uygulanması gelmektedir. Nitekim geçmişte yapılan Çanakkale savaşında Kürtlerin ve Türklerin omuz omuza mücadele verdikleri tarihî bir gerçektir ve bu mücadelede insanların motivasyon kaynaklarının laiklik değil İslam olduğu ifade edilmektedir. Laiklik yolunda atılan adımların siyasal gerçekler söz konusu olduğunda çözüm odaklı olmadığı ve ülkeyi bilhassa Güneydoğu meselesi konusunda kaosa sürüklediği iddia edilmektedir. Onlara göre laiklik ilkesinin temel prensiplerinden olan milli birlik ve beraberliğin ülke huzuru için çözümsüz kaldığı ve bu sebepten ötürü ancak İslam ile problemlerin aşılacağı vurgulanmaktadır.¹⁰⁸ Bu hususta Cumhuriyetçi kadronun siyasal konjunktürde benimsediği ulusçu zihniyet, farklı etnik kimlikleri dışlayan bir anlayış üzerine kurulmuştur.¹⁰⁹ Oran’a göre dönemin koşulları neticesinde vuku bulan ideolojiler, mevcut problemlere reçete sunan düşüncelerdir. Ancak değişen toplumsal koşullarla beraber problemler de farklılaşmaktadır. Bu doğrultuda ideolojiler, çağın gerekliliklerine göre şekillenmek zorundadır. 20. Yüzyılda hâkim olan tekçi zihniyet, ulus devletlerin varlıklarını muhafaza etmek adına uyguladıkları siyasal bir stratejidir. Ancak günümüz dünyası farklı kimliklerin birbirleriyle kaynaştığı çoğulcu bir yapı arz etmektedir. Erken Cumhuriyet Dönemi’nin tek kimlikli ulusçu yapısı, günümüz dünyası için demokratik bir nitelik taşımamaktadır. Aksine bu ideoloji Türkiye’de kemikleşmiş olan Kürt meselesini açığa çıkarmaktadır. Örneğin, Kürt dilinin

¹⁰⁵ Ustaosmanoğlu, *Sohbetler*, 229.

¹⁰⁶ Ustaosmanoğlu, *Risale-i Kudsiyye Tercemesi*, 1/129.

¹⁰⁷ “Furkan 4. Sayı Katalog” (Erişim 24 Ağustos 2022), 33.

¹⁰⁸ “Furkan 3. Sayı Katalog” (Erişim 24 Ağustos 2022), 24.

¹⁰⁹ Abbas Vali, *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti Kuramsal Bir Yaklaşım*, çev. İbrahim Bingöl (İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2013), 37.

özgürce konuşulamaması, Kürt azınlıklar ile Türkiye'nin farklı bir zeminde konumlanmalarına neden olmaktadır. Dolayısıyla söz konusu ideoloji ülkeyi güçsüzleştirmektedir.¹¹⁰

Derginin altıncı sayısına bakıldığında cemaat mensuplarının dönemin Refah Partisi hakkında yapıcı bir söylemi olduğu görülmektedir. Ocak 1996 tarihli derginin altıncı sayısında cemaat mensupları tarafından Refah Partisi'nin başarılı olması, partinin siyasî tecrübesine ve yetmiş yıl boyunca İslam'ın toplumdan dışlanmasına bağlanmıştır.¹¹¹ Nitekim partinin dinî hususta gösterdiği hassasiyet, cemaat mensuplarını kendisine çekmiş ve cemaatin siyasal alanda da din merkezli yaklaşımı bu durumda etkili olmuştur. Bugün uygulanan mevcut siyasal rejime bağlı olarak 3 Mart 1924 tarihinde kaldırılan hilafet makamı, cemaat mensuplarının kabul etmediği reformlardan biri olmuştur. Nuh Altunay tarafından dergide kaleme alınan metinde, cemaat mensuplarının rejim karşıtı fikirleri görülmektedir. Cumhuriyet Dönemi boyunca uygulanan reform hareketlerini özellikle medreselerin ve tekkelerin kapatılmasını İslam dışı bir anlayışla kodlayan cemaat mensupları, bilhassa hilafetin kaldırılması konusunda büyük bir acı duyduklarını ifade etmektedirler. Hilafete son verilmesini Müslüman dünyası için yanlış bulduklarını ve İslamî bir yaşantının ancak hilafetle mümkün olacağını belirtmektedirler. Bu doğrultuda Müslümanların lidersiz kaldıklarını vurgulamaktadırlar. Bu hususta Cürcani'yi örnek vererek Müslüman âleminde imamlık yapacak bir halifenin olmasının İslamî olduğunu ifade etmektedirler. Bugün dünyada kargaşa ve zorbalıkların ortaya çıktığı yerlerin başında İslam ülkeleri olduğu ve özellikle Çeçenistan, Filistin, Cezayir gibi bölgelerde zulmün baş gösterdiği vurgulanmaktadır. Müslüman dünyasının halifesiz kalması, İslam ülkeleri için sakıncalı görülmüştür.¹¹² Nitekim Akşin'e göre Cumhuriyet rejiminin muhafaza edilebilmesi için halifelik kaldırılmıştır. Bu doğrultuda hilafetin sonlandırılması laik sistem için atılmış bir adımdır.¹¹³ İnalçık'ın da belirttiği üzere siyasal politikada dinin tesirinin kaldırılmasıyla Batı modeli bir ülke hedeflenmiştir. Dolayısıyla yönetimde hilafet sistemi ve cihat anlayışının olması Atatürk tarafından iktidarı zayıflatan sebepler olarak görülmüştür.¹¹⁴ Bu minvalde hedeflenen laiklik sistemiyle millî bir devlet amaçlandığı söylenebilir. Nitekim milliyetçilere göre İslam dinî, Arap toplumlarında ortaya çıkan bir dindi. Ayrıca gerek özü gerek dili itibarıyla milliyetçiliğin prensibine aykırı bir mahiyet taşımaktaydı. Bu hususta milliyetçi kadrolar, Osmanlı'nın millî bir toplumdaki uzak kalmasının nedenini İslam'a bağlamışlardır. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve halifeliğin sonlandırılması gibi

¹¹⁰ Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar Kavramları, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2004), 163-165.

¹¹¹ "Furkan 6. Sayı Katalog" (Erişim 24 Ağustos 2022), 14.

¹¹² "Furkan 8. Sayı Katalog" (Erişim 24 Ağustos 2022), 18-19.

¹¹³ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 151.

¹¹⁴ Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye* (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2016), 88.

uygulamalar, süreç içerisinde milliyetçiliğin güçlenmesine ön ayak olmuştur.¹¹⁵ Derginin on ikinci sayısında Nureddin Şirin tarafından ele alınan yazıda ise Kemalistlerin siyasal ideolojisi eleştirilmektedir. Bu doğrultuda 28 Şubat sürecine değinilmiş ve Refah Partisi'nin faaliyetlerine son veren savcılardan bazılarının hazırlamış oldukları metinlerin dinî değerleri aşağılayan tarzda olması eleştirilmiştir. Dönemin savcılarında olan bazı kişilerin şeriata karşı nefret beslediklerini ve odak noktalarının İslamî değerleri yaşayan insanları engellemek olduğunu vurgulamışlardır.¹¹⁶ Bunun yanı sıra Kemalist ideolojinin bilhassa başörtüsü meselesi hususundaki tavrının aslında İslamî değerlere saldırmak olduğunu ve bunu kıyafet üzerinden uyguladıklarını ifade etmektedirler.¹¹⁷ Nitekim Vatandaş'a göre 28 Şubat süreci, halka yansıyan şekliyle Refah Partisi'nin irticai faaliyetlerinden dolayı yaşanmamıştır. Ona göre sürecin vuku bulmasında "devlet seçkinlerinin" itibarlarını ve varlıklarını sürdürme mücadelesi etkili olmuştur. Bu bağlamda yönetimin başını çeken "devlet seçkinleri" kendilerini "merkez" olarak konumlandırmaktadır. Dolayısıyla Merkez konumunda olan zihniyet, halkı "kenar" olarak görmektedir. 28 Şubat sürecinde etkili olan kadronun taşıdığı zihniyet halkçılık üzerinden şekillenmiştir. Bu doğrultuda söz konusu seçkin sınıfın bağlı olduğu zihniyetin izlerini Osmanlı Dönemi'ne kadar götürmek mümkündür. Osmanlı'da bürokrasi padişahın kontrolü altında şekillenmiştir. Ancak zamanla siyasi alanda ortaya çıkan anlaşmazlıklar bürokratların siyasi alana dâhil olmalarına neden olmuştur. Nitekim padişahın yetki alanlarının bürokratlar tarafından daraltılması bu duruma en iyi örnektir. Bilhassa Atatürk'ün Cumhuriyet Dönemi'nde siyasete dâhil olacak askerlerin ordu alanından çekilmelerini istemesi, meselenin anlaşılması açısından önemlidir.¹¹⁸ Bu doğrultuda Başgil'e göre Atatürk'ten sonra yönetimin başına geçen İsmet İnönü, Celal Bayar, Şükrü Kaya ve Mareşal Fevzi Çakmak gibi isimlerin faaliyetlerini sınırlandırmıştır. Bilhassa Mareşal Fevzi Çakmak'ın İsmet İnönü tarafından emekliye gönderilmesi ordu içinde hoş karşılanmamıştır. Bu durum Atatürk döneminden sonra Türkiye'de ilk defa siyasetin orduya girmesine neden olmuştur.¹¹⁹ Görüldüğü üzere 28 Şubat sürecini devreye sokan bürokratik sınıf, Osmanlı'da yönetime yön veren aydın sınıfın bir uzantısıdır. Ordunun sistemi dizayn edecek şekilde kendisini yetkin görmesi, ülkede kemikleşmiş bir geleneğin sonucudur. Devlet alanına müdahale eden askerî sınıfın sisteme karşı uyguladığı bu toplum mühendisliği, siyasal arenada demokratik bir ortama izin vermemiştir.

Yine cemaatin önemli isimlerinden biri olan Cübbeli Ahmet Hoca'nın mevcut siyasal rejimle ilgili fikirlerine de burada değinilecektir. Ona göre İslamî değerlerin olmadığı bir devlet düzeni

¹¹⁵ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 136.

¹¹⁶ "Furkan 49. Sayı Katalog" (Erişim 24 Ağustos 2022), 38.

¹¹⁷ "Furkan 49. Sayı Katalog" (Erişim 27 Ağustos 2022), 62.

¹¹⁸ Celaleddin Vatandaş, *Cumhuriyet'in Tarihi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2016), 425-427.

¹¹⁹ Ali Fuad Başgil, *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2008), 148.

uygun bir sistem değildir. Ancak mevcut düzeni kabul etmemek demek, devlete karşı gelmek gibi bir anlam ifade etmemektedir. Cübbeli Ahmet, 1938 tarihinde anayasada yer bulan laikliğin Türkiye'deki sistemle uyuşmadığını ve yalnızca bir ilke olarak yer aldığını belirtmektedir. Ayrıca iktidar ve siyasal sistemin bütünleşik bir yapı arz etmediğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda devletin korunması gerektiğinin altını çizmektedir.¹²⁰ Cübbeli Ahmet'e göre Kur'an'dan uzaklaşan bir toplum iktisadî ve sosyal meselelerde sıkıntılar yaşamaktadır. Bu doğrultuda cemaat mensubu sistemi dizayn edenlerin İslam'î kaideleri görmezden gelmelerini eleştirmiştir. Ona göre İslam'î kuralların olmadığı bir toplumda problemler meydana gelmektedir. Ancak dinî değerlerin öncelikli olduğu Osmanlı toplumunda kutuplaşmaların meydana gelmediğini belirtmiştir. Dolayısıyla cemaat mensubu Osmanlı Dönemi'nin örnek alınması gerektiğini ve toplumsal sorunların çözümünde laik sisteminin çözümsüz kaldığını ifade etmektedir. Aynı zamanda mevcut sistemin dinî değerleri geri planda tuttuğunu ve dinin alanının camilerle sınırlandırıldığını belirtmektedir. Ancak dinin cami gibi belirli mekânlarla sınırlandırılmasına rağmen denetim altında tutulduğunu ve imamların hutbelerinin dâhi gözetim altında olduğunu belirtmektedir.¹²¹ Nitekim Cumhuriyet Dönemi'nde laiklik prensibine bağlı olarak iktidar, dinî alanı kontrolü altına almıştır. Böylelikle Osmanlı Dönemi'nde bağımsız olan din kurumu, Cumhuriyet Dönemi'nde bu niteliğini kaybetmiştir. Bununla beraber Kemalistçi kadrolar, dinin bir vicdan meselesi olduğunu beyan ederek dini cemaatsel işlevinden uzaklaştırmak istemişlerdir.¹²² Başgil'e göre Türkiye'de uygulanan laiklik, Avrupa'daki laiklikten farklılaşmaktadır. Batı'daki anlamıyla laiklik, din ile devletin ayrı konumlanarak birbirlerinin alanlarına müdahale etmemeleridir. Ancak İnönü dönemindeki laiklik prensibi, dinî değerleri yok sayan materyalist bir anlayış üzerinden şekillenmiştir.¹²³ Dolayısıyla Türkiye'de uygulanan laikliğin bir noktadan sonra antiklerikal bir ivme kazandığı görülmektedir. Dönemin iktidarının dinî alanı denetim altına alan tavırları bilhassa muhafazakâr kesimin tepkisine neden olmuştur. Dolayısıyla muhafazakâr kitlenin laikliğe karşı konumlanması toplumda dini, bir zaruriyet olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır.¹²⁴

Cemaatin fikirleri din devlet ilişkileri hususunda incelendiğinde yine resmî web sitelerinde yer alan din eğitimi yazısında dikkat çeken ifadeler yer almaktadır. Özellikle din öğrenimi hususunda ele alınan yazıda 1927 tarihinden 1929'a kadar olan süreçte okullarda dinî öğretimin kaldırıldığı

¹²⁰ "Cübbeli Ahmet Hoca'dan bomba laiklik çıkışı! - Yeni Akit" (Erişim 24 Ağustos 2022).

¹²¹ "Cübbeli Ahmet Hoca - Laiklik", haz. Cübbeli Ahmet Hoca.

¹²² Altındal, *Laiklik*, 72.

¹²³ Başgil, *27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri*, 34.

¹²⁴ H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, 349-352.

vurgulanmış ve bu hususta laikliğin insanların önünde bir engel olarak konumlandığı belirtilmiştir.¹²⁵ Laiklik uygulamalarının Osmanlı Dönemi'ndeki devlet düzeninin bozulmasıyla başladığını ve pek çok alanda reformlara gidilerek katı bir laiklik anlayışının zeminin atıldığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda laiklik ilkesi gereği olarak uygulamaya sokulan hilafetin kaldırılması, Avrupa temelli yasalar ve en nihayetinde laiklik sistemin resmileşmesiyle tek partili dönemin baskıcı politikaları eleştirilmiş ve ezanın Türkçe okunması ve Kur'an öğreniminin yasaklanması gibi uygulamaların hepsi despotik uygulamalar olarak kabul edilmiştir.¹²⁶ Bu çerçevede Armağan'a göre Türkiye'de dinî meseleler üzerinden yaşanan kutuplaşmaya laik sistem engel olamamıştır. Nitekim 1941 yılında Arapça ezan yasasının gelmesi, yasağa olumlu bakanlarla olumsuz bakanların kutuplaşmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda bir laik devlette olması gereken iktidarın tarafsızlığı ilkesi, söz konusu politikada uygulanamamıştır.¹²⁷ Hatta Türkçe ezanın kaldırılması halk nezdinde olumlu bir şekilde karşılanmıştır.¹²⁸ Cumhuriyetçi kadronun laiklik ilkesi doğrultusunda dinî alanı geleneksel kimlikten arındırmaya çalıştığı görülmektedir. Halkın yıllarca alıştığı Arapça ezan yerine ulusal kimlikli Türkçe ezanın minarelerde yankılanması beklenen sonucu vermemiştir. Berkes'in de ifade ettiği üzere çağdaşlaşma yolunda uygulanan yenilikler karşısında toplumlar din çatısı altında konumlanmaya başlamaktadır.¹²⁹ Dolayısıyla toplum nezdinde önemli olan din ve geleneksel değerlerin değişim karşısında direnç gösterdikleri görülmektedir.

Sonuç

Osmanlı'dan günümüze değin varlıklarını muhafaza eden cemaatler, toplum nezdinde önemli fonksiyonlar meydana getirmiştir. Ayrıca siyasilerle olan münasebetleri ülke gündeminin ana konusunu oluşturmuştur. Ancak tarihi süreçte alınan politik pozisyonlar neticesinde dinî oluşumların kamusal alandaki işlevleri tartışılır bir vaziyet almıştır. Bilhassa Türkiye'de modernleşme süreciyle uygulamaya sokulan yeniliklerle beraber dinî alanın "millî" bir çerçevede şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu hususta Kur'an'ın Türkçe 'ye tercüme ettirilmesi ve ezanın Türkçe okunması gibi uygulamalar dikkate değer kararlardan bazılarıdır. Bu bağlamda Osmanlı'da din alanında yürütülen siyasî tavırların Cumhuriyetle birlikte devam ettiği görülmektedir. Ancak modernleşmeyle birlikte din hususunda atılan adımların daha devrimci bir nitelik barındırdığı kabul edilen bir gerçektir. Tek partili dönemin laik siyasal anlayışa bağlı kalarak dinî alan üzerindeki düzenlemeleri kamusal

¹²⁵ "Cumhuriyet Türkiye'sinde Din Dersi Zorunluluğunun Serencamı", *İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi* (Erişim 24 Ağustos 2022).

¹²⁶ "Seküler Anlayışın Anadolu Seferi", *İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi* (Erişim 24 Ağustos 2022).

¹²⁷ Mustafa Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 7-8.

¹²⁸ Armağan, *Türkçe Ezan ve Menderes*, 44.

¹²⁹ Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 20.

alandanda sınırlandırıcı bir nitelik taşımıştır. Bununla beraber Türk siyasal hayatında gerçekleştirilen darbelerin fikrî temeli, laiklik ilkesi etrafında şekillenmiş ve dinî cemaatler her defasında bu gerçeklikle karşılaşmıştır. Çalışmamızın kapsamını oluşturan İsmailağa Cemaati'nin bu husustaki fikirleri, laiklik rejiminin cemaatler üzerindeki etkisini gösterir niteliktedir. Cemaat, hâkim siyasal söylemde dini öğretilerin önemli olduğunun altını çizerek her defasında şeriata olan bağlılığını dile getirmekten çekinmemiştir. Ülkede baş gösteren sıkıntıların bilhassa “PKK” sorununun çözümünde laiklik ilkelerinin yetersiz kaldığını ifade etmeleri ve aynı zamanda şeriat sistemini çözüm önerisi olarak sunmaları, mevcut rejim hususundaki fikirlerini görmemiz için yeterli bir veridir. Cumhuriyet Dönemi boyunca gerçekleştirilen yeniliklerle beraber dinî kurumların sonlandırılması cemaat mensuplarının hoş karşılanmamıştır. Laiklik rejimine bağlı kalınarak yürütülen faaliyetlerin ve bu doğrultuda gerçekleştirilen 28 Şubat sürecinin, cemaat tarafından olumsuz bir şekilde kodlandığı görülmektedir. Bu minvalde hâkim politik söylemlerin cemaat ile siyasiler arasında kutuplaşmalar meydana getirdiği söylenebilir. Bilhassa Ocak 1996 tarihli derginin altıncı sayısında cemaat mensuplarının Kemalist ideolojiyi eleştirdikleri ve Refah Partisi'nin yanında konumlandıkları görülmektedir. Türk toplum yapısının bir gerçeği olan cemaatler, varlık alanlarını meşrulaştırmak adına laiklik prensibini uygun görmemekte ve İslami çizgiden uzak partilerin karşısında konumlanmaktadırlar.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. çev. Sedat Cem Karadeli. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Akarsu, Adem. “Sosyolojik Bir Kavram Olarak ‘Cemaat’ ve Türkiye’de Cemaatleşme Süreci”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 9/17 (2015).
- Akın, Mahmut Hakkı. “Türkiye Siyasi Kültüründe Laiklik Meselesi ve 15 Temmuz Sonrası Laiklik Tartışmaları ve Fetö”. *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 13/49 (2016).
- Akıncı, Abdulvahap - Acar, Oğuzcan. “Modern Türkiye’de İslami Cemaatlerin Kimlik Bunalımı”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. <https://doi.org/10.35343/kosbed.785551>
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Altındal, Aytunç. *Laiklik: Enigma’ya Dönüşen Paradigma*. Anahtar Kitaplar yayınevi, 2. Basım, 1994.
- Armağan, Mustafa. *Türkçe Ezan ve Menderes*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Baltacı, Ali. “Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?” 5/2 (ts.), 368-388. <https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299>
- Başgil, Ali Fuad. *27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 4. Basım, 2008.
- Başgil, Ali Fuat. *Din ve Laiklik*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 15. Basım., 2020.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Bilge, Emine. *Nakşibendilikte Kadın (Ulaşlı Köyü Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Bozkurt Dadak, Şeyma Nur. *1937’den Günümüze Türkiye’de Sekülerizm ve Laiklik Anlayışının Bürokrasi-Devlet İlişkisindeki Değişimin Zihniyet Analizi*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dağ, Rahman. “Din-Devlet İlişkileri Açısından Menzil Cemaati Örneği”. *Journal of Turkish Studies* 14/1 (2019), 205. https://www.academia.edu/38542555/D%C4%B0N_DEVLET_%C4%B0L%C4%B0C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0_A%C3%87ISIN-DAN_MENZ%C4%B0L_CEMAAT%C4%B0_%C3%96RNE%C4%9E%C4%B0
- Dağcı, Gül Tuba - Dal, Adnan. “Osmanlı’dan Günümüze Din-Devlet ve Laiklik Tartışmaları”. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi* 2/2 (2014).
- Demirtaş, Hasan. “Nakşibendilik’in Anadolu’da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi”. *Vakıflar Dergisi* 2/50 (2018).
- Duman, M.Zeki. “Türkiye’de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010).
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İkel Biçimleri*. çev. Fuat Aydın. Ataç Yayınları, 2005.

- Dursun, Turan. *Din Bu-3 İslam Toplumu ve Laiklik*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2006.
- Eliade, Mircea. *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Erdoğan, Mustafa. “Sekülerizm, Laiklik ve Din”. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 8/3-4 (1995).
- Ertit, Volkan. “Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik”. *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/1 (2014).
- Eryan, Ersoy (ed.). *Hikmetli Sözler*. İstanbul: Ahıska Yayınevi, 4. Basım, 2016.
- Gişi, Erdal. “Laiklik Kavramının Kronolojik Evrimi”. *The Journal of Europe- Middle East Social Science Studies* 1/1 (2015).
- Güldiken, Nevzat. “Ulus, Ulus-Devlet ve Uluslaşma Kavramlarına İlişkin Tartışmalar ve Türkiye”. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7/2 (2006).
- H. Karpat, Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2010.
- İnalcık, Halil. *Atatürk ve Demokratik Türkiye*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 5. Basım, 2016.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı ve Modern Türkiye*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2013.
- İnalcık, Halil. *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı medeniyetiyle özdeşleşme süreci*. Türkiye İş Bankası, 2011.
- Kahraman, Mehmet. “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/9 (2008).
- Kalelioğlu, Uğur Berk - Soydan, Menderes. “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Kur’an Tefsiri Çerçevesinde Lisanın Toplumsal Dönüşümdeki İşlevi”. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 6/13 (2020).
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve tarikatlar*. İletişim Yayınları, ts.
- Kaya, Hasan. “XVII. Yüzyılda Nakşibendi Tarikatın Devlet ve Toplumla İlişkisi Üzerine Bir Çalışma (İstanbul, Diyarbakır,Bursa)”. Batman University International participated Science and Culture Symposium, 1, 2012.
- Kıral, Bilgen. “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2020).
- Kırkpınar, Leyla. “Demokrat Parti (dp) Ve Din-Siyaset İlişkisi (1946-1960)”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 18/36 (2018).
- Kümbetoğlu, Belkıs. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2. Basım, 2008.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 27. Basım, 2020.
- Merriman, John. *Rönesanstan Bugüne Modern Avrupa Tarihi Ciltli*. Say Yayınları, 2018.

- Meydan, Sinan. *Yakın Tarih İçin Anahtar: Yakın Tarih İçin Anahtar, Atatürk'ün önderliğindeki Cumhuriyet Devriminin kapısını açıyor*. İnkilap Kitabevi, 2022.
- Oran, Baskın. *Türkiye'de Azınlıklar Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctibat, Uygulama*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1. Basım, 2004.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Kronik Kitap, 49. Basım, 2019.
- Peter, L.Berger. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Sak, Ramazan vd. "Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi". *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021).
- Şafak, Yeni. "Mahmut Efendi Kimdir: Mahmut Ustaosmanoğlu kitapları hangileri? Mahmut Efendi Eserleri Ve Yaşamı". Text. *Yeni Şafak*. Yeni Şafak. Yeni Şafak. 24 Haziran 2022. Erişim 29 Temmuz 2022. <https://www.yenisafak.com/mahmut-efendi-kimdir-mahmut-ustaosmanoglu-kitaplari-hangileri-mahmut-efendi-eserleri-ve-yasami-h-3836106>
- Şam Altunay, Emine. "Türk Tarihi Boyunca Laikliğin Aşamaları ve Atatürk Laikliği". *Türk Dünyası Araştırmaları* 144 (2003).
- Tayhanî, İhsan. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli: Laiklik". *Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 517-529. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000301
- Thornton, Thomas - Ertürk, Ercan. *Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlı'da Siyaset, Toplum, Din, Yönetim*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Ustaosmanoğlu, Mahmud. *İrşadi'l Müridin*. Yasin Yayınevi, 5. Basım, 2018.
- Ustaosmanoğlu, Mahmud. *Risale-i Kudsiyye Tercemesi*. İstanbul: Sıraç Kitabevi, 2000.
- Ustaosmanoğlu, Mahmud. *Sobbetler*. İstanbul: Sıraç Kitabevi, 2003.
- Vali, Abbas. *Kürt Tarihi Kimliği ve Siyaseti Kuramsal Bir Yaklaşım*. çev. İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2013.
- Vatandaş, Celaleddin. *Cumhuriyet'in Tarihi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 11. Basım, 2016.
- Yalçın, Nezih. "Osmanlı Modernleşmesi ile Cumhuriyet Modernleşmesi İçerik ve Yöntem İtibarıyla Karşılaştırma Denemesi". 26 Eylül
- Yıldırım, Oktay. *Diyanet'in tarikatlar raporu*. Kaynak Yayınları, 2019.
- Yurtseven, Yılmaz. "Osmanlı Klasik Döneminde İdeoloji, Din ve Siyasi Meşruiyet Üzerine Kısa Bir Değerlendirme". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1-2 (2007).
- "28 Şubat nedir? 28 Şubat sürecinde ne olmuştu?" Erişim 23 Ağustos 2022. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/28-subat-nedir-28-subat-surecinde-ne-olmustu-1861827>
- Ahmet Mahmut Ünlü. "Ahmet Mahmut ÜNLÜ Hoca Efendi'nin Hayatı". Erişim 15 Ağustos 2022. <https://www.cubbeliahmethoca.com.tr/tr/hakkinda>

- “Atatürk ve Din”. Erişim 26 Ağustos 2022. <https://www.altayli.net/ataturk-ve-din.html>
- İsmailağa Derneği. “Bağış Merkezi”. Erişim 14 Ağustos 2022. <https://bagis.ismailagadernegi.org.tr/>
- İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi. “Cumhuriyet Türkiye’inde Din Dersi Zorunluluğunun Serencamı”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://www.ismailaga.org.tr/cumhuriyet-turkiyesinde-din-dersi-zorunlulugunun-serencami>
- “Cübbeli Ahmet Hoca - Laiklik”. haz. Cübbeli Ahmet Hoca. Yayın Tarihi 30 Kasım 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=zHRNONwDDug>
- “Cübbeli Ahmet Hoca’dan bomba laiklik çıkışı! - Yeni Akit”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://www.yeniakit.com.tr/haber/cubbeli-ahmet-hocadan-bomba-laiklik-cikisi-949326.html>
- “Çok Partili Düzene Geçiş – İnönü Vakfı, İsmet İnönü, İsmet İnönü Kimdir, İsmet İnönü Hayatı, İsmet İnönü Resimleri”. Erişim 18 Ağustos 2022. <https://www.ismetinonu.org.tr/cok-partili-duzene-gecis/>
- İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi. “Din Görevlileri İsmailağa Camii’nde Bir Araya Geldi”. Erişim 15 Ağustos 2022. <https://www.ismailaga.org.tr/din-gorevlileri-ismailaga-camiinde-bir-araya-geldi>
- İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi. “Efendi Hazretlerimizin Sohbetlerinden: Sadece Akıl Maksada Ulaştırmaz!” Erişim 15 Ağustos 2022. <https://www.ismailaga.org.tr/efendi-hazretlerimiz-sohbetlerinden-sadece-akil-maksada-ulastirmaz>
- “Furkan 3. Sayı Katalog”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35855/35094>
- “Furkan 4. Sayı Katalog”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35856/35095>
- “Furkan 4. Sayı Katalog”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35856/35095>
- “Furkan 5. Sayı Katalog”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35857/35096>
- “Furkan 5. Sayı Katalog”. Erişim 27 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35857/35096>
- “Furkan 6. Sayı Katalog”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35858/35097>
- “Furkan 8. Sayı Katalog”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35860/35099>
- “Furkan 49. Sayı Katalog”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35865/35104>
- “Furkan 49. Sayı Katalog”. Erişim 27 Ağustos 2022. <https://katalog.idp.org.tr/pdf/35865/35104>
- İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi. “Hakkımızda”. Erişim 12 Ağustos 2022. <https://www.ismailaga.org.tr/hakkimizda>
- İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi. “Hakkımızda”. Erişim 14 Ağustos 2022. <https://www.ismailaga.org.tr/hakkimizda>

- medresetulmahmudiyye. “İsmailağa Cemaati Hakkında Merak Ettikleriniz”. Erişim 03 Ağustos 2022. <https://www.medresetulmahmudiyye.com/makaleler/ismailaga-cemaati-hakkinda-merak-ettikleriniz/>
- İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi. “İsmailağa Külliyesi İlk Mezunlarını Veriyor”. Erişim 15 Ağustos 2022. <https://www.ismailaga.org.tr/ismailaga-kulliyesi-ilk-mezunlarini-veriyor>
- İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi. “Kıymetli İhvânımıza İlânımızdır”. Erişim 15 Ağustos 2022. <https://www.ismailaga.org.tr/kiymetli-ihvanimiza-ilanimizdir>
- “Mahmut Ustaosmanoğlu kimdir, kaç yaşında ve neden öldü? Mahmut Efendi'nin eserleri ve hayatı”. Erişim 15 Ağustos 2022. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/mahmut-ustaosmanoglu-kimdir-kac-yasinda-ve-neden-oldu-mahmut-efendinin-eserleri-ve-hayati-42089304>
- İsmailağa - Resmî İnternet Sitesi. “Seküler Anlayışın Anadolu Seferi”. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://www.ismailaga.org.tr/sekuler-anlayisin-anadolu-seferi>
- Atatürk Ansiklopedisi. “Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması”. Web. Erişim 24 Ağustos 2022. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/tekke-zaviye-ve-turbelerin-kapatilmasi/>
- “Yabancıların gözünden Mustafa Kemal Atatürk”. Erişim 18 Ağustos 2022. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/yabancilarin-gozunden-mustafa-kemal-ataturk-1753628>